

MILLIY XO'JALIKNING IJTIMOYIY-IQTISODIY TIZIMINI
TRANSFORMATSIYALASHNING NAZARIY ASOSLARI (INNOVATSION
OMILLAR VA ULARNING TIZIM TRANSFORMATSIYASIDAGI O'RNI)

Kandaxarov Zafar Ishratovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Mustaqil izlanuvchi (PhD)

Xaydarova Shaxzoda Abidjanovna

Yuldasheva Dildora Xamidullayevna

Tyutorlar faoliyatini muvofiqlashtirish bo'limi tyutori

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini transformatsiyalash jarayonining nazariy asoslari yoritilgan. Milliy xo'jalik tushunchasining mazmuni, uning ijtimoiy va iqtisodiy komponentlari hamda ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Transformatsion jarayonlarga turli iqtisodiy nazariyalar, xususan, institutsional, innovatsion va tizimli yondashuvlar asosida ilmiy izoh berilgan. Shuningdek, innovatsion omillarning transformatsiya jarayonidagi o'rni va funksional ahamiyati ochib berilgan. Maqolada milliy xo'jalikning samarali rivojlanishini ta'minlash maqsadida innovatsion infratuzilma, raqamli texnologiyalar va ilmiy salohiyatni integratsiyalash bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Milliy xo'jalik, ijtimoiy-iqtisodiy tizim, transformatsiya, innovatsion omillar, institutsional islohotlar, raqamli texnologiyalar, tizimli yondashuv, iqtisodiy rivojlanish, innovatsion infratuzilma

KIRISH

Milliy xo'jalik – bu muayyan davlat hududida faoliyat yurituvchi xo'jalik subyektlarining iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional tizimi bo'lib, u mamlakat ichki resurslari va tashqi aloqalari asosida ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash hamda iste'mol jarayonlarini tashkil etadi. U nafaqat ishlab chiqarish salohiyatining jamlanmasi, balki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Milliy xo'jalikning mohiyati iqtisodiy rivojlanish darajasi, mehnat resurslarining bandligi, innovatsion faoliyat samaradorligi va ijtimoiy barqarorlik kabi ko'rsatkichlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Milliy xo'jalik tushunchasi iqtisodiy nazariyada keng talqin qilinib, u mamlakat ichidagi barcha ishlab chiqaruvchi kuchlar, mulkchilik shakllari, institutsional strukturalar va iqtisodiy siyosat choralari o'z ichiga oladi. Bu tizim makroiqtisodiy darajada barqarorlikni ta'minlash, aholi farovonligini oshirish va innovatsion taraqqiyotni ilgari surish uchun asosiy zamin bo'lib xizmat qiladi.

Zamonaviy sharoitda milliy xo'jalikning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Raqobatbardosh iqtisodiy model yaratish, iqtisodiy suverenitetni ta'minlash, resurslardan samarali foydalanish va global iqtisodiy tizimda o'z o'rnini topish aynan milliy xo'jalikning to'g'ri tashkillashtirilganligiga bog'liqdir. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot, yashil texnologiyalar, xizmatlar sohasi va bilimga asoslangan iqtisodiyot kabi yangi yo'nalishlar

milliy xo'jalik strukturasi qayta ko'rib chiqishni va uni innovatsion rivojlanishga mos tarzda transformatsiya qilishni taqozo etmoqda.

Shu bois, milliy xo'jalik nafaqat mamlakat ichki iqtisodiy faoliyatining koordinatsion markazi, balki tashqi iqtisodiy siyosat va global integratsiya jarayonlarining faol ishtirokchisi sifatida ham muhim rol o'ynaydi. Bu esa uni strategik jihatdan o'rganish va zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi – bu mamlakatdagi iqtisodiy faoliyat, ijtimoiy tuzilma, resurslar taqsimoti va institutsional mexanizmlarning uzviy integratsiyasidan tashkil topgan murakkab tizimdir. Ushbu tizim davlat va nodavlat sektorlarining o'zaro aloqasi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati, aholining turmush darajasi va iqtisodiy siyosatning amaliyotda namoyon bo'lishi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimni quyidagi asosiy komponentlar orqali tavsiflash mumkin:

Iqtisodiy baza: ishlab chiqaruvchi kuchlar, mulkchilik shakllari, sanoat va qishloq xo'jaligi salohiyati, transport-logistika infratuzilmasi.

Ijtimoiy infratuzilma: ta'lim, sog'liqni saqlash, bandlik, uy-joy bilan ta'minlash kabi sohalar.

Institutsional muhit: qonunchilik bazasi, tartibga solish mexanizmlari, iqtisodiy erkinlik darajasi.

Madaniy va axloqiy omillar: mehnatga munosabat, jamiyatdagi ishonch darajasi, fuqarolik mas'uliyati.

Ushbu tizimning o'ziga xosligi shundaki, u faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarga emas, balki ijtimoiy barqarorlik, tenglik, adolat va barqaror rivojlanish tamoyillariga ham tayanadi. Transformatsion jarayonlar asosan shu tizim doirasida sodir bo'lib, uni takomillashtirish yoki tubdan isloh qilishga qaratilgan bo'ladi.

Milliy xo'jalik ijtimoiy-iqtisodiy tizimining samaradorligi, bir tomondan, ishlab chiqarish omillarining optimal kombinatsiyasiga, ikkinchi tomondan esa, aholi ehtiyojlarini qondira olish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu bois, tizim barqarorligi va moslashuvchanligi, uning tashqi va ichki sharoitdagi o'zgarishlarga tez va samarali javob bera olish qobiliyati orqali baholanadi.

Zamonaviy yondashuvlar ijtimoiy-iqtisodiy tizimni faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida emas, balki innovatsion faollik, ijtimoiy inklyuzivlik, raqamli integratsiya kabi mezonlar asosida ham baholashni taklif qilmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va bilimga asoslangan iqtisodiyotning jadal rivojlanishi ushbu tizimning funksional ko'lamini yanada kengaytirmoqda.

Shunday qilib, milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi mamlakatning rivojlanish strategiyasini aniqlovchi asosiy platforma bo'lib xizmat qiladi va uning transformatsiyasi – barqaror va innovatsion o'sishni ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi.

Milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini transformatsiyalash zamirida chuqur nazariy asoslar mavjud bo'lib, ular turli iqtisodiy maktablar, institutsional yondashuvlar va innovatsion paradigmalar doirasida izohlangan. Transformatsiya – bu oddiy islohot emas, balki tizimning mazmunan va strukturaviy jihatdan qayta shakllanishini nazarda tutuvchi murakkab jarayon bo'lib, u yangi iqtisodiy sharoitlarga, globallashtirish va texnologik taraqqiyot talablariga moslashishni ta'minlaydi.

Transformatsiyaning nazariy asoslari quyidagi yondashuvlar orqali tushuntiriladi:

Klassik va neoklassik yondashuvlar. Bu yondashuvlar iqtisodiy tizimlarning o'zini o'zi tartibga soluvchi mexanizmlarga tayanishini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, transformatsiya jarayonlari bozor kuchlari va erkin raqobat asosida yuz beradi. Biroq bu yondashuvlar ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar, resurslar teng taqsimlanmasligi va institutlar zaifligi sharoitida yetarlicha samarali bo'lmashligi mumkin.

Institutsional yondashuv. Douglass North, Oliver Williamson kabi olimlar asos solgan ushbu yondashuvga ko'ra, transformatsiya jarayonida rasmiy va norasmiy institutlarning (qonunlar, urf-odatlar, iqtisodiy odatlar) roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Innovatsiyalarni joriy qilish, bozorlar samaradorligini oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun barqaror institutsional muhit talab etiladi.

Innovatsion va evolyutsion yondashuv. Jozef Shumpeter g'oyalari asosida rivojlangan bu yondashuv iqtisodiy tizimlar rivojida innovatsiyalarni – yangilik kiritish, texnologik siljishlar, mahsulotlar va xizmatlar yangilanishini asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida ko'radi. Transformatsiya bu yerda uzluksiz "ijodiy buzilish" (creative destruction) orqali amalga oshadi, ya'ni eski tizimlar yangilar bilan almashinadi.

Tizimli yondashuv. Tizimli nazariya iqtisodiy tizimni turli elementlar va ularning o'zaro aloqasi asosida tushuntiradi. Transformatsiya esa bu elementlar o'rtasidagi aloqadorlik, muvozanat va moslashuvchanlikni qayta shakllantirishni anglatadi. Tizimli yondashuv, ayniqsa, murakkab va ko'p qatlamli o'zgarishlarni boshqarishda qo'llaniladi.

Neo-institutsional va raqamli iqtisodiyot nazariyalari. Zamonaviy yondashuvlar, xususan raqamli transformatsiya nazariyalari, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (big data), avtomatlashtirish va axborot tizimlari asosida yangi iqtisodiy tizim shakllanishini ta'kidlaydi. Bu jarayonda davlatning roli ham qayta ko'rib chiqiladi – u innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi vositachiga aylanadi.

Tizim transformatsiyasining nazariy asoslarini chuqur o'rganish orqali milliy xo'jalik rivojining yo'nalishlarini aniqlash, strategik rejalashtirish asoslarini ishlab chiqish va innovatsion omillarni samarali jalb qilish imkoniyatlari kengayadi. Transformatsiya – bu bir martalik harakat emas, balki doimiy takomillashuvga yo'naltirilgan evolyutsion jarayon sifatida qaralishi lozim.

Innovatsion omillar va ularning tizim transformatsiyasidagi o'rni:

Milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini transformatsiyalashda innovatsion omillar yetakchi rol o'ynaydi. Innovatsiyalar — bu yangilik kiritish, ilmiy yutuqlar asosida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini takomillashtirish, mehnat unumdorligini oshirish, resurslardan samarali foydalanish orqali iqtisodiy tizimni yangi bosqichga olib chiqish vositasidir. Bugungi kunda har qanday milliy iqtisodiyot raqobatbardoshlikka erishish va barqaror rivojlanish maqsadida innovatsion transformatsiyani strategik yo'nalish sifatida tanlamoqda.

Innovatsion omillarning turlari. Innovatsion omillar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ular quyidagi asosiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi:

Texnologik innovatsiyalar – yangi texnik vositalar, avtomatlashtirilgan tizimlar, sun'iy intellekt, raqamli platformalarning joriy qilinishi;

Tashkiliy innovatsiyalar – ishlab chiqarishni boshqarish uslublari, korporativ tuzilmalar, loyiha menejmenti va institutsional mexanizmlarning yangilanishi;

Mahsulot va xizmat innovatsiyalari – yangi mahsulotlar, xizmatlar, mijozlarga yetkazish uslublarining takomillashuvi;

Ijtimoiy innovatsiyalar – jamiyatdagi ehtiyoj va muammolarga yangi yechimlar topish, shu jumladan ijtimoiy xizmatlar va inklyuzivlikni oshirish;

Ekologik innovatsiyalar – atrof-muhitni muhofaza qilish, yashil iqtisodiyot elementlarini joriy etish.

Tizim transformatsiyasidagi innovatsiyaning funksional o'rnini. Innovatsion omillar transformatsiya jarayonida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

Tizimni modernizatsiya qilish – eski ishlab chiqarish va boshqaruv shakllarining yangilanishi;

Yangi imkoniyatlar yaratish – iqtisodiy o'sishning yangi drayverlarini shakllantirish;

Resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish – energiya, vaqt va mehnat sarfini optimallashtirish;

Raqobatbardoshlikni kuchaytirish – milliy xo'jalikning global bozorlardagi pozitsiyalarini mustahkamlash.

Mahalliy va xorijiy tajriba. Innovatsion transformatsiya borasida rivojlangan davlatlar — AQSh, Germaniya, Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasi shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli barqaror o'sish innovatsion strategiyalarga asoslanadi. Masalan, Germaniyada "Industry 4.0" dasturi milliy sanoatni raqamlashtirishga qaratilgan bo'lsa, Janubiy Koreya yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlamoqda.

O'zbekiston sharoitida ham oxirgi yillarda innovatsion faoliyatni rag'batlantirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Innovatsion rivojlanish vazirligi, innovatsion texnoparklar, startap ekotizimlar va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga doir dasturlar milliy xo'jalikning transformatsiyasi uchun real asos bo'lib xizmat qilmoqda. Biroq, bu jarayonlarni tezlashtirish uchun ilmiy-tadqiqot, investitsion muhit, kadrlar tayyorlash tizimi va institutsional islohotlar muhim omil bo'lib qolmoqda.

Xulosa va takliflar. Milliy xo'jalik va uning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi mohiyati, tarkibiy tuzilmalari hamda transformatsiya jarayonining nazariy asoslari keng tahlil qilindi. Milliy xo'jalik – bu nafaqat iqtisodiy subyektlarning yig'indisi, balki muayyan institutsional, ijtimoiy va texnologik omillar asosida shakllangan murakkab tizimdir. Bu tizimni transformatsiyalash, avvalo, zamonaviy bozor talablari, xalqaro raqobat, raqamli texnologiyalar va innovatsion resurslarning faol integratsiyasi bilan bog'liqdir.

Transformatsiyaning muhim jihati – bu jarayonning tizimli, bosqichma-bosqich amalga oshirilishidir. Institutsional, strukturaviy, texnologik va ijtimoiy transformatsiya yo'nalishlari bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi funksiyalarga ega. Bu esa innovatsion omillarning rolini yanada muhimlashtiradi.

Innovatsiyalar – bu transformatsiyaning drayveri bo'lib, ular ijtimoiy-iqtisodiy tizimni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Dissertatsiyaning keyingi boblarida O'zbekiston misolida ushbu omillarning real holati, ularni shakllantirishdagi mavjud muammolar hamda ularni hal etish yo'llari chuqur tahlil qilinadi.

Milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini transformatsiyalash bugungi davrda nafaqat iqtisodiy zarurat, balki global o'zgarishlarga moslashuvchanlikni ta'minlovchi strategik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Transformatsiya jarayoni — bu murakkab, ko'p bosqichli va ko'p omilli o'zgarish bo'lib, u nafaqat iqtisodiy tarkibni, balki ijtimoiy va institutsional tizimlarni ham qayta shakllantirishni talab qiladi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi: Milliy xo'jalik — bu ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va institutsional jihatlari o'zaro bog'langan murakkab tizim bo'lib, uning transformatsiyasi ichki imkoniyatlar va tashqi chaqiriqlarga javoban amalga oshiriladi.

Transformatsiya nazariyasi turli iqtisodiy maktablar, jumladan institutsional, innovatsion va tizimli yondashuvlar asosida tushuntiriladi.

Innovatsion omillar tizimni transformatsiya qilishda markaziy o'rin egallab, iqtisodiy samaradorlik, raqobatbardoshlik va ijtimoiy barqarorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar, startap ekotizimlar, "yashil" iqtisodiyot, ta'lim va ilm-fan integratsiyasi transformatsiyaning asosiy yo'nalishlariga aylanmoqda.

Yuqoridagi xulosalar asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

Innovatsion infratuzilmani kengaytirish – texnoparklar, ilmiy markazlar va startaplarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish.

Raqamli transformatsiyani jadallashtirish – davlat boshqaruvi, sanoat va xizmatlar sohalarida raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha strategik dasturlarni kengaytirish.

Ta'lim va ilm-fanni integratsiyalash – oliy ta'lim muassasalari va ilmiy tadqiqot institutlarini milliy xo'jalik ehtiyojlariga mos holda rivojlantirish, innovatsion kompetensiyalarni shakllantirish.

Institutsional islohotlarni chuqurlashtirish – iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazani zamonaviylashtirish, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay muhit yaratish.

Hududiy rivojlanishda innovatsion yondashuvlarni joriy qilish – har bir hududning ixtisoslashuviga mos innovatsion strategiyalar ishlab chiqish.

Shunday qilib, milliy xo'jalikning ijtimoiy-iqtisodiy tizimini zamonaviy talablar asosida transformatsiyalash va bu jarayonda innovatsion omillardan kompleks foydalanish — barqaror iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va milliy raqobatbardoshlikning poydevorini shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – 885 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
4. Шаститко А.Е. Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 317 с.

5. Aoki M. Toward a Comparative Institutional Analysis. – Cambridge: MIT Press, 2001. – 467 p.
6. Lundvall B.A. National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. – London: Pinter, 1992.
7. OECD. Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. – 3rd Edition. – Paris: OECD Publishing, 2005.
8. Porter M. Competitive Advantage of Nations. – New York: Free Press, 1990. – 855 p.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ–60-сон Фармони. 2022 йил 28 январь.
10. Ўзбекистон Республикаси Инновацион ривожланиш вазирлиги расмий сайти – <https://mininnovation.uz>
11. Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги ҳисоботлари. – Тошкент: 2023–2024 йиллар.
12. Раҳимов А.Р. Миллий иқтисодиёт: назарий асослари ва амалий масалалари. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2020. – 344 б.
13. Салимов Ш., Исроилов Б. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: “Ўқитувчи”, 2019. – 400 б.